

ԱՐՄԵՆԱԿ

ԵՒ

ԱՐԱՅԱՄ

ԳՐԵՅ՝

Ս. ՍԱՊԱՀ - ԳԻՒԼԵԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ

«ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ»

ՇԻՔԱԿՕ

16 Յունիս, 1917

9(47.925)

Ս-20

1.- ԱՐԲԱՀԱՄ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

2.- Արմենակ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

[Handwritten signature in blue ink]

26 JUL 2013

1999

5 OCT 2011

ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՒ ԱԲՐԱՀԱՄ

Ա.

Իզմիր էի Մարտ 14-ին, 1909:

Տեղի ունեցաւ Սօցիալ Դէմօկրատ Հնչակեան
Կուսակցութեան առաջին հրապարակային ժողովը:

Քաղաքի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու մէջ խոնուել
էր ծովածաւալ բաղձութիւն. ներսը, դուրսը, բակի
ամբողջ տարածութեան մէջ՝ ժողովրդական աղիքներ
էին, որ ծփում էին: Միայն Հայերը չէին. կալին բազմա-
թիւ Յոյներ, Թուրքեր, Հրէաներ: Սրանք էլ մաս-
նաւոր հետաքրքրութեամբ եկել էին լսելու՝ օրուան
հրատապ խնդիրների մասին:

Այդ օրը խօսեցի եկեղեցու բարձրաշէն ամբիո-
նից՝ մօտաւորապէս երեք ու կէս ժամ. վաղը իջա՛յ
արիւն-բրաինքի մէջ կոորած:

«Սօցիալ Դէմօկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւն
և Նորագոյն Թիւրքիա». դա էր թէզը, բնարանը:

Նկարագրել, վեր էի հանել Թուրք ազգայնական
քաղաքականութեան աւերիչ, բնաջնջող ձգտումը դէ-
պի բազկացուցիչ-բոլոր ազգութիւնները ընդհանրա-
պէս և զէպի Հայ Ազգը՝ մասնաւորապէս: Ներկայա-
ցրել էի այն բոլոր գործօնները, որ Համիտականու-
թիւնը ձեռք էր առել՝ այդ ծրագիրը չաջողեցնելու,
նրան մարմին տալու:

4690-87

Արտացոլացրել էի այն բոլոր բնական, իրական եւ պատմական տուեքները, որոնք հարկադրել էին Հայ Ազգին չեղափոխական ուղին ընդգրկելու, եւ տրւել պատճառը՝ Սօցիալ Դէմօկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան ծնունդի եւ նրա ընդգրկած սկզբունքներին:

Հին Թիւրքիան դատապարտուած էր մեռնելու. մենք էլ նրա գերեզմանափորներէից մէկն էինք եղել:

Ասում էին, որ դալիս է, եկել է նոր Թիւրքիա:

Արդ, այդ ասողները պիտի շարունակէին համիտականութեան գաղափարաբանութիւնը, թէ՞ նոր, բոլորովին տարբեր ուղի պիտի բռնէին:

Եթէ հին ուղին շարունակուէր՝ մենք էլ մեր ուղին պիտի շարունակէինք, մեր ունեցած պաշտաններին համեմատ:

Թուրք ազգայնականութիւնը մարմնաւորող Իտալիհատը, իր սկզբունքներով եւ հաւատամքով՝ մեզ չէր ներշնչում. նա դրական երաշխիք, գրաւական չէր տալիս, որ ինքը կարող, ընդունակ պիտի լինէր նորագոյն Թիւրքիա չառաջացնելու:

Նորագոյն Թիւրքիայի առաջին հիմնաքարը պիտի լինէր՝ բազկացուցիչ ազգութիւնների պատմա-անհատականութիւնը ընդունել եւ ըստ այնմ պետական-քաղաքական նորագոյն կառուցուածք չառաջ բերել. ուրեմն եւ՝ նուաճուող, ենթակալ ազգերի քաղաքական ինքնավարութիւնը անհրաժեշտօրէն դառնում էր է՛ն առաջին անկիւնաքարը՝ Նորագոյն Թիւրքիայի:

Ընդունակ էին Թիւրքիայի ղեկավարիչ դասակարգը, նրա բախտն ու ճակատագիրը տնօրինող քաղաքական ուժերը, Տիրող Կուսակցութիւնը մի այդպիսի պատմական կոչում ստանձնելու եւ կեանքի մէջ իրականացնելու՝ որքան կարելի է շուտ. պիտի

անէ՞ ին այդ. որովհետեւ Թիւրքիայի գոյութեան շարունակութեան միակ միջոցը այդ էր մնացել՝ վերահաս կործանումից ազատուելու:

Յայտնած էի իմ կասկածս, տարակուսանքս՝ հրապարակի վրայ գործող Թուրք քաղաքական հոսանքների պատկերը գծելով, եւ դրել էի մեր Կուսակցութեան ծրագրի՝ քաղաքական, տնտեսական, ազգային գաղափարաբանութիւնը:

Բ.

Ամբիոնից վաչր իջալ. չըջապատուեցալ ունկընդիրներից: Հալ, Թուրք, Յոյն, Հրէայ, անխտիր, գոհունակութիւն եւ համակրութիւն չաշտնեցին, խընդրելով՝ որ այդ ուղղութեամբ չաճախ խօսուի:

Մօտեցաւ բազմութեան միջից եւ մի հալ կին, իր փոքրահասակ երեխայի ձեռքից բռնած: Նա՝ իր շքեղ հագուստով, իր շարժութեւներով, եւրոպական ամենաբարձր դասի ծննդի մէջ իսկ՝ կարող էր ուշադրութիւն գրաւել:

Իր չորրորդ գագաթունքները հաղիւ զսպելով՝ ասաց. «Այսօր, աւելի քան հպարտ եմ հայունս լինելու համար. խնդրում եմ՝ ձեռքդ ալս դաւակիս գըլխին դնես եւ նրան օրհնես...»:

Ասացի մի քանի խրախուսական խօսքեր տիկնոջը եւ իր զաւակին:

Մօտեցան, ապա, քաղաքի առաջին հարուստները. նրանք, որ առաջ յեղափոխականների անունը լրսելիս՝ փախչում, անիծում էին. նրանց համարելով ազգային բոլոր աղէտների միակ պատասխանատուները:

Սրանք էլ չաշտնեցին իրենց չնորհակալութիւնը,

«երջանկութիւնը», ինչպէս իրենք արտայայտուեցան, խնդիրներ չալէ կերպ վերլուծման եւ եզրակացութեան համար:

Վերջը՝ դրանցից երկուսը միաժամանակ առաջարկեցին, որ ճաշին իրենց երթամ:

Միտքս չփոխեալ էր. չուզուած՝ դուրսս կորցրածի պէս էի:

Հէնց դրա համար՝ երկուսին էլ «լաւ» ասացի: Եկաւ գործադրութեան, բաժանման ընդհանրական պէտք էր երթալ:

Հրաւիրողները երկուսն էլ հաւասար ոչոք պնդում էին: Ես առաջարկեցի, որ իրենք համաձայնեն իրարու միջեւ. վիճաբանութիւնը շարունակուում էր:

Բայց իմ հոգին ալ ժամանակ աւելի քան ալեկոծումի ծփանքի մէջ էր. ուղղակի լալս էր դալիս: Անդադար աջ ու ձախ էի նայում:

Այո՛, ունկնդիր ունիմ ահագին բազմութիւն. հարիւրաւորներ են, որ դալիս՝ ձեռքս են սեղմում: Սրանք իմ արիւնակիցներս, իմ սիրելիներս են՝ որպէս հայ, որպէս ժողովուրդ: Բայց ո՞ր է դադալիս, որ, ո՞ր՝ ընկերը: Զը կար. չէր երեւում ընկերը. մէջտեղ չէր դալիս ընդհանրական սկզբունքների աշնծակից, դործակից մասնիկը, որ ասում է ընկեր: Ո՞ր են մնացել ընկերներս. չը կա՞ն նրանք. եթէ իսկ, եւ դիտեմ որ կան, ապա ինչո՞ւ չեն երեւում. նրանց խօսքը, նրանց ձեռքի հպումը բացակայ է. ուրեմն եւ մի բան զգալի կերպով պակաս է:

Հէնց դրա համար էլ՝ ընկերների բացակայութիւնը, նրանց չերեւիր ինձ դրել էր հոգեկան ընկուած վիճակի մէջ: Աչքերս անդադար ալս ու աշնծողմն էի դարձնում եւ ինձ հրաւիրող մեծահարուստ

Ա.—եանի եւ Տ.—եանի փոխադարձ վիճաբանութիւնը, նրանց ինձ ուղղած նախադասութիւնները դրեթէ չէի լսում. որովհետեւ չաճախ երկուսի խօսքին էլ «լաւ» էի ասում, հաւանութիւն տալիս, թէ եւ իրարու հակասող, առանց լսելու թէ իսկապէս ի՞նչ է ասում:

Մեզ մօտեցան երեք ուրիշ հոգի էլ՝ թիկնեղ, կայտառ, բայց տարիքները առած, համեստօրէն հաղնուած՝ աւելի Հայաստանցիներ, քան տեղացիներ: Սրանք ո՛չ շատ սահուն հայերէնով՝ վիճող պարոններին դառնալով՝ ասացին. «Եթէ ինչ շատ դուրեց Հայաստանը եւ Հայ ժողովուրդը. մենք էլ Հայաստանցիներից ենք, Հայաստանի էլ կերակուր ունենք. թող հարցնենք՝ ո՞րն է ուղում ընտրել՝ Հայաստանի՞նք, թէ՞ եւրոպականը: Դուք հարուստ. մենք՝ աղքատ. տեսնենք ձե՞ղ նախընտրութիւն կը տայ, թէ՞՞ մեզ»:

Այլեւս ճանապարհս դժուած էր. հրաւիրող հարուստ բարեկամներիցս ներողութիւն խնդրեցի. խոտանալով մի ուրիշ օր իրենց հրաւերքը ընդունելու՝ որոշեցի հետեւիլ «Հայաստանցիներ»ին, որոնք աշնքան նորամտութեամբ սրտիս թելերին էին դարկել, որ անկարելի էր ինձ համար՝ իրենց առաջարկին նախընտրութիւն չը տալ:

Գ.

Ճանապարհին դնում ենք. հրաւիրող «Հայաստանցիներ»ս ուրախ են, կատարեալ ցնծութեան մէջ, մի առանձին սիւզանեմ քայլուածք են առել, եւ հըպա՛րտ հպա՛րտ առաջ են դնում, ես էլ լեռններից՝ ընկեր Ջանդիւլեանի հետ միասին:

Բայց դեռ հանգստացած չէի. մտքովս որոնում

էի ընկերներիս, եւ մի առանձին սրտնեղութեամբ լցուած՝ ասացի ընկեր Ջանգիւլեանին. «Այս երկու օր է՝ այստեղ ես չը հարցնէ՞իր, չը փնտռէ՞իր, չը գտնէ՞իր ի՞նչ եղան. ո՞ր եւ. ո՞ր մնացին: Եթէ մեռած, կորած են՝ ո՞ր եւ գերեզմանները»:

Խեղճ ընկեր Ջանգիւլեանը՝ տեսնելով չուզումս, իր բնաւորութեան հակառակ, սկսեց շատ մեղմ կերպով պատասխանել. «Ի՞նչ անեմ. շատ շատերին էլ հարցրի. ասացի թէ այստեղ Սօցիալ Դէմօկրատ Հընչակեաններ չը կա՞ն. ամէնքն էլ ասացին, որ կան: Բայց ո՞վ, ո՞րտեղ լինելնին՝ ո՛չ ոք չը կարողացաւ ասել: Այսօր էլ հրապարակային ժողով կար՝ հարկաւ լսեցին գալը, ո՛րտեղ որ է, կարող է պատահել, որ մէջտեղ գան. ուրիշ ի՞նչ կարող ենք անել. բարկանալով ի՞նչ կը լինի...»:

Ուղեկից Հայաստանցիներս ականջները ցցած՝ ուշի ուշով լսում էին մեր առանձին խօսակցութիւնը:

Տատանւում էի. մտածում էի սրանցից հարցնել, թէ արդեօք այստեղ Սօցիալ Դէմօկրատ Հնչակեանների ճանաչում են: Հարցնե՞մ՝ թէ՞ չը հարցնեմ: Դժուարս դալիս էր հարցնելու, որովհետեւ կարող էին մտածել, որ Կեդրոնի անդամ է եւ չի ճանաչում իր ընկերներին. որով մի տեսակ վարկարեկութիւն կը լինէր:

Բայց չէ՞ որ տարիներ շարունակ, այստեղ, մեր Կուսակցութիւնը գործել է. չէ՞ որ հարկւրաւոր նամակներ ես ինքս եմ գրել. չէ՞ որ Պարիզից մեկնելուցս առաջ՝ իրենց իմացրի գալս, ասել էի, մինչեւ անգամ, որ քարափ գան՝ ինձ դիմաւորեն. որովհետեւ տեղական պայմանների հետ ծանօթ չէի, բայց ո՛չ ոք չէր եկել. թէեւ Մասնաճիւղի մի օտար փոստատան հասցէն ունէի, այն հասցէն՝ որով շարունակ

թղթակցում էինք:

Այլեւս անկարող լինելով ինձ զսպելու, հրաւիրողներս դիմեցի. «Ասացէք, խնդրեմ, դուք որ Հայաստանցիներ էք, այստեղ սօցիալ դէմօկրատ ո՞ր Հնչակեանին էք անձամբ ճանաչում, ապա՝ ասէք՝ տեսնեմ. օրինակ Դարակիւն ճանաչո՞ւմ էք. նրա հետ ծանօթութիւն ունի՞ք...»:

Հայաստանցիներս իրարու երես նայեցին. փոխադարձ ակնարկներ փոխանակեցին եւ մէջերնից ամենից տարեցը ասաց. «Էֆէնդի, մենք Հայաստանցիներ ենք. դարակ՝ մենք պատի մէջ փորուած այն փոս տեղին ենք ասում, որի մէջ, սովորաբար, զանազան իրեղէններ ենք պահում: Դարակը մարդու անուն չէ: Այո՛, լսել ենք, դիտենք, որ Սօցիալ Դէմօկրատ Հնչակեաններ կան. երեւի մի օր կերեւան, կը գան ձեզ կը դտնեն. հիմակ ու հիմալ տուն երթանք՝ հացերնիս ուտենք»:

Այս է՛լ աւելի չփոթեցրեց ինձ. որովհետեւ կասկածս արդարացաւ. սրանք իրաւունք ունէին ասելու, որ իմ ընկերներիս չէի ճանաչում...:

Դ.

Տուն դնացինք. հաշկական ճոխ սեղան. հաշկական կերակուրներ՝ ամէն տեսակի: Կերանք, խմեցինք, վերջացրինք: Հիւրընկալներս մի առանձին ուրախութեան մէջ էին, բարձր տրամադրութեամբ, զուարթ, ծիծղուն: Մէջերնին տխուրը մինակ ես էի:

Ճաշից չետոյ՝ աչքս ընկաւ օջախի գլխին՝ մեծ հաշկու տակ դրուած Գրքին արծաթապատ կաղմով, խաչուած Քրիստոսը վրան, ոսկեզօծ եզրերով, մազադաթանման թերթերով. եւ այդ բոլորը փաթաթ-

ուած մետաքսեայ թաշկինակներէ մէջ:

— Այս ի՞նչ է, հարցրի:

— «Սա մեր Աւետարանն է. ճաշից չետոյ մենք սովորութիւն ունինք Աւետարան կարդալու. կուզէ՞ ի՞ք տեսնել»:

Հետաքրքրուեցայ. ձեռքս առայ: Արդարեւ, դեղեցիկ գրերով գրուած մի ձեռագիր Աւետարան՝ նրկարներով դարդարուն: Նայեցի, իրենց տուեցի:

— «Զէ՛ք ուղիւ, որ բանամ եւ մի քանի դուլի կարդանք». ասաց ամենից տարէջ ալեհերը:

— Բացէ՛ք, կարդացէ՛ք, ասացի, ձեր սովորութեան համեմատ:

Կալտառ ծերունին ոգևորութեան հասնող՝ մի մասնաւոր ուրախութեամբ ձեռքն առաւ, փառահեղ կազմի մի տեղից սեղմեց եւ թերթերի ու կազմի միջից դուրս թափուեցան Կեդրոնից գրուած՝ ուղարկուած բոլոր հին ու նոր նամակները, մասնաճիւղի կնիքով միասին:

Երբ բերանս բաց մնացած՝ դիտում էի, խօսակիցս աւելացրեց. «Այս էլ քո ձեռքով գրուած նամակները»:

Այլեւս պարզ էր. գտնուում էի ընկերներիս մէջ. ուրախութիւնս անսահման էր. ընկեր Ջանդիւլեանը սկսեց բարձրաձայն խնդալ եւ ձեռքերը իրարու դարկել...: Ու սկսեցին նորից խմել. բայց այս անգամ Կուսակցութեան կենացը:

«Դարա՛կ, ընկեր Սապահ-Գիւլեան, դարա՛կ, ահա քեզ ԴԱՐԱԿԻԸ. հիմա ճանչցա՞ր ԴԱՐԱԿԻԸ...»:

Ընկերները ծիծաղում, հրճւում էին, որ ինձ այդ կերպ չանկարծակիի էին բերած:

Ասացին. «Սուլթան Համիդի բռնապետութեան ամբողջ շրջանին՝ այս «Դարակը» այստեղ էր. մի

քանի անգամ այս տունը խուզարկութեան է ենթարկուել եւ սակայն Դարակ-Աւետարանը մեզ փրկել է, միշտ էլ մնացել է դարակ, փրան քող քաշուած՝ աչքերից հեռու, դրսից եկողներին անծանօթ, անմատչելի. եւ մի՞թէ Հայաստանում դարակները դրա համար չեն շինում...»:

Ա՛խ, այժմս ո՛ւր էք, իմ քաղցրիկ, իմ անզուգական ընկերներ. լեռներո՞ւմ, բանտերի՞ մէջ, թէ՞ դերեղմաններում:

Բայց ո՛ւր էլ, որ լինիք, վստահ եմ, հաւատքը ունեմ, որ դուք փրկել էք ձեր Ս. Դրօշը, անաղարտ էք պահել նրա ծալքերը եւ մնացել էք դարակներ. ցաւի, չոչտի, դաղափարի, կենսատու սկզբունքների դարակներ:

Ե.

Այո՛, այդ անմոռաց օրն էր, մեր այդ ուրախութեան սեղանին էր, երբ ներս մտաւ մի կին, 45-ի մօտ, Նազլը անունով:

«Սօցիալ Դէմօկրատ Հնչակեան ընկերուհիներից մէկը», ասաց ընկեր Ա. — «աղան»:

Նազլըն մի հաստակազմ, բարձրահասակ, կաշմըմբուռ, լիքը երեսով, վերին շրթունքը մաղերով ծածկուած՝ համարձակախօս, խրոխտ, անվեհեր կերպարանքով մի կին էր:

Իր առաջին հարցը եղաւ. «Արրահամիս ճանչցա՞ր, տեսա՞ր, ի՞նչպէս է, քո նկարագրած ընկերների պէ՞ս է»:

— Ո՞ր Արրահամին, հարցրի:

— «Արրահամ Մուրատեանին»:

Յիշեցի. Արրահամին տեսել էի Կ. Պօլիս, դեռ

1908-ին :

Պօլիս՝ Արրահամը պարապում էր կօշկակարութեամբ . լուսկեաց , համեստ՝ բաց կրակոտ մի ընկեր էր , ինքն իր մէջ ամփոփուած՝ հասարակական ցաւերի բեռը սրտի վրայ : Ծարունակ դալիս էր «Նի-ի-իւան»ի մեր գրասենեակը , հարցնում թէ իրեն համար անելիք ի՞նչ կար :

Չափազանց աշխատասէր լինելով՝ իր փոքրիկ խնայողութիւններից առատ բաժին էր հանում կուսակցական գործերին . իր կուսակցասիրութիւնը հասնում էր կուսակցամոլութեան , մոլեռանդութեան :

Բաց աց չէր միայն Արրահամին բնորոշող դիւծը . նա միշտ հարց էր դնում՝ «Ի՞նչ անել» :

Այդ աչն օրերն էին , երբ Հայաստանից մասնակի սպանութիւնների լուրը շարունակ դալիս էր եւ կրօնող ընկերներին դնում էր չուզումնալից , անտանելի մի գրութեան մէջ :

«Խմբեր կազմել , երկիր երթալ , այդ հարագործներին պատժել . ինչո՞ւ կուսակցութիւնը այդ ուղղութեամբ չի ուզում գործել . ինչո՞ւ իրեն թոյլ չեն տալիս , որ խմբեր կազմի» : Նրա աղաչանքը , խնդրքը շարունակ այդ կէտի շուրջն էր դառնում : Եւ ի՞նչ պիտի թախծալից , հետապնդող չեշտով՝ աղաչում , պաղատում էր , որ այդ միասիւսն իրեն տրուէր , իրեն եւ իր ընկերներին , որոնք պատրաստ , առաջին հրահանգին էին սպասում :

Անկարելի , դժուար էր լինում , այդ ժամանակ , կոռուտ ընկերներին զսպել : Արրահամը , մանաւանդ , այդ ուղղութեամբ եւ ոգւով աշխատել ուզող ընկերների մէջ՝ առաջին տեղն էր բռնում : Նա շարունակ տեսնելիս , գալիս՝ ա՛յդ էր ուզում . «Հայաստա՛ն

երթալ . պատժող խմբեր կազմել» :

Բաց ո՞վ , ի՞նչ էր Արրահամը , ի՞նչպէս էր նրա հոգին կազմուել , ի՞նչ միջավայրի ծնունդ , արտագրութիւն էր նա :

Նա Իզմիրի «Չալ» թաղեցի էր , ծնուած 1886-ին . իր մանկութիւնը անց էր կացրել քաղաքի մէջ . ըսկզբնական ուսումը առել էր տեղւոյն Մեսրոպեան վարժարանում : Այդքառ ծնողաց զաւակ լինելով՝ աշկերտութեան էր մտել եւ կօշկակարութիւն սովորել . մեծացել էր որր , հալըր մեռել էր , երբ ինքը դեռ 8 տարեկան երեխայ էր :

Նաղլըն հալրական պարտականութիւնն էլ իր վրան էր առել . բաց առանց ծանրանալու հայ հասարակութեան եւ դրկեց-բարեկամների վրայ :

Վերին աստիճանի աշխատասէր , իր արժանապատուութիւնը ճանչցող , չարգող կին լինելով՝ իր երկու որբերին մեծացնում է իր սեպակական աշխատանքով՝ լուացք անելով , տուն մաքրելով , կարկատան անելով : Ստեղծագործող աշխատանքը իրեն միջոց անելով՝ իր երեխաներին պահում , մեծացնում է՝ առանց որ եւ է կարօտութեան մէջ թողնելու նըրանց :

Արրահամի բնաւորութեան վրայ նախ աղդել էր մալըր՝ Նաղլըն , իր ուժեղ , առնացի նկարագրով :

Ի՞նչ բարոյական խրատներ էր տուել Արրահամին :

«Ծեծի՛ր , մի՛ ծեծուիր . զա՛րկ , մի՛ զարկուիր . վախեցրո՛ւ , մի՛ վախեցիր . աշխատի՛ր . գլուխ մի՛ ծոիր» :

Բազմալեզու Իզմիրի մէջ գլուխ պահելու համար՝ այդ չատկութիւնները անհրաժեշտ էին : Եւ նրա հո-

դին, մօրը կաթի հետ, աչդ ուղղութեամբ էր սնընդուել, կազմակերպուել:

Մնացածը լրացրել էր Սօցիալ Դէմօկրատ Հընչակեան գերականութիւնը:

Իր պարապոյ ժամերին՝ «Հնչակ»ի հաւաքածուն ձեռքից բաց չէր թողնիլ: «Երիտասարդ Թիւրքիա», «Սօցիալիզմ եւ հալըսնիք», «Սահմանադրութեան էութեան մասին», իր գրպանից անանջատ՝ սիրած գրքերն էին: Ընթերցասէր էր ծալր աստիճան. չը հասկացածը գիտցող ընկերներից խնդրում էր բացատրել:

Ու աչդպիսով կազմուեցաւ, չառաջ եկաւ նետուող բնաւորութեան տէր, «կրակից չը վախեցող», խոհուն, երազուն, լուսկեաց, հաստատուեան գործունէի կամքի տէր Արրահամը, որ ամէն խօսքին ասում էր՝ «Սիրտս չի գիմանում»:

Կուսակցական ներքին ժողովներից երբեք բացակայ չէր լինիլ. օգնութեան կարօտ ընկերների առաջ իր քսակը բաց էր. «Աղքատ եմ մեծացել. գիտեմ թէ աղքատութիւն ի՞նչ է». եւ առատութեամբ բաժին էր հանում ազգային բոլոր գործերին ու բարենպաստակ հաստատութիւններին:

Ամուրի էր, բայց հաշկական մաքուր բարոյակաւնի տէր. դեռ մի օր տեսնող չի եղել, որ Արրահամը խմէր, թափէր, երիտասարդական անզգուշ քալերի անձնատուր լինէր:

Արրահամին աչդպէս էի ճանաչել:

9.

1913ի աշնան վերջին օրերը՝ «Հէլուան» չողենաւը Աղէքսանդրիայի նաւահանգստին մօտենալու վրայ

էր:

Քարաիի վրայ խոնուել էր ահագին բազմութիւն՝ ամէն ազգերից:

Տրիեստից՝ նախապէս հեռագրել էի Եգիպտոսի ընկերներին դալս:

Դեռ հազիւ չողենաւը կաշան առած՝ սանդուխները ձգած, բազմութեան միջից՝ ձեղքեց, վեր բարձրացաւ ընկեր Համբարձում Գրիգորեանը, իր հետն ունենալով Արրահամին:

Դեռ չը բարեւած իսկ, ընկեր Համբարձումը իր դաշն ձայնով ասաց. «Ընկեր Սալահ-Գիւլեան, դու մեր մեծն ես, Կեդրոնի անդամ ես, մեր աչքի լոյսը, մեր չարգանքի առարկան. բայց այս բոլորէս դու մի հասարակ սօցիալ դէմօկրատ հնչակեան ես, ուրիշ ոչինչ, եւ գտնուում ես իմ բացարձակ հրամանիս տակ, որպէս ղինուորապետի. ուստի քեզ արգիլում եմ դուրս դալ, մէկի հետ տեսակցիլ, խօսիլ՝ մինչեւ որ ես վերադառնամ: Դու աչտեղ՝ սենեակիդ մէջ պիտի նստես, սպասես, Արրահամն էլ քո պահապանն է, որին պիտի ենթարկուես՝ տուածս պատուէրներին համաձայն: »

Զարմացած մնացի. բացատրութիւն ուղեցի: Ո՛չ մի խօսք, ո՛չ մի բառ:

Ընկեր Համբարձումը չետ վերադարձաւ՝ դէպի քաղաք: Արրահամին ինչքան հարցրի այս արտաքոյ կարգի վարմունքի պատճառը, դարձեալ ոչինչ չասաց, միայն աւելացրեց, որ «չետոյ կիմանաս»:

Բոլոր ճանապարհորդները դուրս գալուց չետոյ՝ ընկեր Համբարձումը նորից չետ եկաւ, հետն ունենալով մի քանի ուրիշ ընկերներ էլ: Առան պաշտօնակ-

ներս եւ ինձ շրջապատելով՝ դուրս հանցին, կառք նստացրին եւ շրջապատած՝ պանդուկ տարան:

Խնդիրը պարզուեց:

Ռումանիայից Տրիեստի վրայով Եգիպտոս դալուս լուրը Եստեանը իմաց էր տուել Պօլիս. Ազրմի Բէշը եկել եւ «Սափօյա» պանդուկի մէջ իջնելով՝ ծրագրել էին մի դժոխային դաւադրութիւն իմ կեանքիս դէմ:

Եստեանի կատարած դաւաճանական գործերը մասամբ չաչտնի էին եղել ընկերներին: Ուստի զոռաշական ամէն միջոցներ ձեռք էին առել:

Անցան օրեր. ամէն ինչ հաստատուեցաւ: «Նրա տերըրը ես պիտի լինիմ. նրա արեւը ես պիտի մարեմ. նրա դաւաճանական հոգին հանողը ե'ս պիտի լինիմ... Դա ալեւս իմ գործն է. հրաման տո՛ւր», ասում, աղաչում, սրաղարտում էր Արքահամը:

է.

Այդ օրերը եկաւ եւ ընկեր Արմենակ Համբարձումեանը:

Արտաքուստ անուշ, քաղցր բնավորութեան տէր. բաց ներքուստ փոթորկալից մէկը. առիւծասիրտ մի երիտասարդ, Իզմիրի Նազիրլի գիւղից:

Արմենակը կրակի հետ խաղացող, կրակով մեծացած մի տղամարդ էր. անվեհեր, կտրիճ, հրաշալի հրացանաձիգ, իր գնդակը պարապը չէր երթալ. ամենափոքր թիրախին անվրէպ զարկում էր:

Ինքնուս կերպով՝ ուրազործութիւնը իր սիրելի արհեստն էր դարձրել:

Զինուորական տարիքի մէջ լինելով՝ երբ իրեն վէլ զինուորագրել էին, թողել՝ անցել էր արտասահ-

ման:

Ի բնէ ըմբոստ, թրքատեաց ոգի ունենալով՝ նա չէր կարողացել հաշտուել աչն դադափարի հետ, որ ինքը իր ոչժը ի սպաս պիտի դնէր Թուրք պետութեան:

Իզմիրի շրջանի մէջ՝ մի քանի չարագործ թուրքեր գլորել էր. չէին կարողացել ապացուցանել. բաց իր մասին որոշ կասկածներ էին չղացել, ուստի դրա համար էլ հետապնդուած էր:

Արմենակը անցնում է Յունաստան, Աթէնք, ապա՝ Կրետէ: Այդ տեղ իր յոյն ընկերների հետ որոշում է վերջ դնել Սամոսի կղզու կուսակալի կեանքին՝ յոյն Կրիպարիսի, որ դաւաճանական դիրքի մէջ էր գտնուում, եւ Թուրք Իտտիհատական կառավարութեան հըռ հնազանդ՝ կամակատար գործիքն էր դարձել: Նրա շահատակութիւնները ցնցել, իր դէմ էր հանել Յոյն բոլոր ժողովրդին:

Փնտուում էր պատժող ձեռքը:

Այդ պատիւը վիճակում է Արմենակին:

Կուսակալը իր չքախմբով անցած ժամանակին՝ հեռուն՝ ժայռի տակը թաղնուած Արմենակի գնդակը նրան վաչր է գլորում, հետեւորդները փախչում են. մի քանի ժամ թշուառականի դիակը բացօդեայ մնալուց չեւոյ՝ արիւնաթաթախ տուն են տանում եւ աչնտեղ իր անմաքուր հոգին տալիս. նա զարկուած էր կուրծքից:

Չէնց դրա համար Արմենակը Յոյների պաշտելին էր, եւ Աթէնքի մէջ նա իր տանն էր:

Ը.

Գործ կար:

Արմենակը եկաւ Եգիպտոս, Աղէքսանդրիա. աչն-տեղ ճանչցաչ իրեն, իր պաշտառ, մաքուր հոգւով, իր արիական տղամարդութեամբ:

Անցան ամիսներ:

Պատրաստուում էր Սօցիալ Դէմօկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան վերջին ապստամբական, չեղափոխական գործը:

Քէօստէնջէի Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովի որոշումները՝ իրենց բոլոր մասերով՝ պէտք է գործադրուէին, մարմին առնէին:

Թ.

Պարիզից, 1914-ին, ընկեր Փարամազի հետ վերադարձանք Եգիպտոս:

Գիշեր էր. Փարամազը պառկել էր:

Սենեակս մտան Աբրահամը եւ Արմենակը:

Այդ գիշերը նրանց ուրախութեան հարսանիքն էր. կատարուում էր իրենց ցանկութիւնը: Հարկաւոր էր երկիր մտնել:

Բացատրեցի գործունէութեան, անելիքի բոլոր մասերը. տուեցին իրենց կրկնակի երդումը:

Փարամազը արթնցաւ. Ժպտաց, ասաց, որ դեռ Կիսատ չատ բան կաչ. պէտք է շարունակութիւնը թողնել վաղուան:

Հետեւեալ օրը, երեկոցեան, հաւաքուեցանք Աղէքսանդրիոյ ծեփեղբեայ սրճարաններից մէկը:

Փարամազը առաւ իր ձեռքին մատիտը եւ մէկիկ-մէկիկ սկսեց գծեր քաշել, պատկերներ կազմել: Խօսեց, բացատրեց, մեկնաբանեց, նորից անդրադարձաւ, Գործի ընդարձակութեան մասունքների մէջը մտաւ:

Գօլիցինի տերրորական գործը կազմակերպողը իր գերի մէջն էր. ստեղծել էր տաք, չեղափոխական, բորբոքիչ մի մթնոլորտ:

Ժ.

Շողենաւը պատրաստուում էր մեկնելու:

Փարամազի հետ մենք կանգնած էինք հեռու, շատ հեռու:

Ընկեր Համբարձումը՝ հետն առած Աբրահամին եւ Արմենակին շողենաւ մտան:

Մեկնողների վրայ նշմարուում էր մի աննկարագրելի ոգեւորութիւն. ոգեւորութիւն, որի էութիւնը կարող է հասկանալ միայն նահատակուելու պատրաստ անձնագոհ մարտիկը:

Արմենակը եւ Աբրահամը դնացին Աթէնք: Ստացաչ իրենց նամակը եւ լուսանկարները:

Յոյն նաւավարների միջոցով՝ իրենց բոլոր զարծիքներով՝ անցել էին Իզմիր. աչնտեղից էլ ուրախութեան դիրը ստացաչ:

Պօլսից ստացաչ վերջին նամակը, որով հաղորդում էին թէ ցանցը տարածուել է:

Եւ աչնուհետեւ, Պարիզ, լսեցի իրենց ձերբակալման բօթը:

Ու մնացածը պատմութեան գործն է:

ԺԱ.

Սօցիալ Դէմօկրատ Հնչակեան Կուսակցութիւնը նորից իր ճիգը, իր աղաղակն էր արձակել, իր աղաղանջանն էր տուել:

Բաց աչս անգամ կախաղաններով, մարտական

գործերով:

Ու կախաղաններէց մեր սուրբերի, մեր նահատակների մարմինները ճօճացին՝ Կ. Պօլսում, Ադաբաղարում, Կեսարիայում, Ամասիայում, Սերաստիայում, ...

Դրանք նախադուռն էին ապստամբական, չեղափոխական այն մեծ Գործի, որ այնուհետեւ պարզուեց ամբողջ մարդկութեան առաջ:

Դրանք նախակարապետներն էին Սուէտիայի, Վանի, Շապին Գարահիսարի, Եդեսիոյ այն անմահ հերոսութիւնների, որով Հայ Ազգը միշտ ճակատը բարձր կարող է կանգնել Ազատութեան համար պայքարող՝ մարդկութեան առաջ:

«Մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է», ասել, նուագել, երգել էր Եղիշէն:

«Հայը պիտի մեռնի, որ Հայը ապրի», ասել էր Փարամազը:

Եւ արդարեւ, Հայը մեռաւ, Հայն էլ ազատուեց:

Պատմութեան օրէնքը կատարուեց:

Ազատագրութեան ոգին իր զոհերը առաւ:

Վ Ե Ր Ձ

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻԻԼԵԱՆԻ

ԵՐԿԱՍԻՐ ՈՒԹԻԻՆ ՆԵՐԸ

— օ « Ի » օ —

1. — ԵՐՈՊԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ
ԲԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԻՅ ՅԵՏՈՅ
2. — ԳՈՐԾԱՒՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ.
3. — ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ.
4. — ՍՕՑԻԱԼԻԶՄ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ. Պրակ Ա.
5. — ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹԻՒՐԳԻԱ.
6. — ՀԱՐՅԱՐԱՆ (Հոլայիւն).
7. — ՀԵՐԴԵՐ ԵՒ ԻՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՅԵԱՑՔՆԵՐԸ.
8. — ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ.
9. — ՍՕՑԻԱԼԻԶՄ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ Պրակ Բ.
10. — ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԸ.
11. — ԱՐՄԵՆԱԿ ԵՒ ԱՔՐԱՀԱՄ.

— « » —
— օ « Ի » օ —
— « » —

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0421282

19944